

Nazim M. M.ov Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Qarabağ tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.e.d.

(Əvvəli ötan sayımızda)

Erməni yazılıcısı Sero Xanzadyan isə Ş.Mkrtyyanın kitabına geniş həcmli məqalələr həsr etmişdir. Ş.Mkrtyyanı erməni xalqının «tacı» hesab edən S.Xanzadyan 1986-ci il «Avanqard» jurnalının 5-ci sayında və 1989-cu il (aprel) «Kommunist» qəzetində, həqiqətən Şuşa, Xocalı, Xankəndi, Azix və başqa tarixi abidələrimizdəki maddi dəllillərin ermənilərə aid olması fikrini təsdiqləyir. Eyni zamanda S.Xanzadyan erməni «allimin» məsləhət görür ki, onun tutduğu yol yaxşı yoldur, tekce Qarabağ ərazisi yox, həm də Qazax-Şamxor, Şəki-Zaqatala əraziləri də Ermənistana aid olmuşdur və bu sahədə tədqiqat işini genişləndirmək lazımdır. Erməni «allimi» V.Ulubabayın isə «Kommunist» qəzeti 18 avqust 1988-ci il sayında Dağlıq Qarabağı Ermənistən Şərq hissəsi olmasına yalançı faktlarla açıqlamaga çalışır. Müəllif Şuşa qalasını «Şoş qalası» adlandırır və həmin qalanın Pənah Əli xana erməni Məlik Şahnezer tərəfindən bağışlanılması fikri açıqlanmışdır. Elmə, faktka əsaslanmayan tarix, əsası, bünövrəsi olmayan binaya bənzər. Budəfəki erməni yalanı da «ayaq tutsa da, yerimədi». Görünür Ulubabayınlar, Xanzadyanlar, Mkrtyyanların «Qarabağnamələr»dən xəbərləri yoxdur. Dünyanın 70-dən çox ölkəsində öz naxələf, haqsız işlərinə haqq qazandırmaq üçün təbliğat aparan erməni müəllifləri vaxt gələcək ki, yalançı, saxta, cəfeng uydurmalarına görə xalqımız və dünya ictimaiyyəti qarşısında cavab verəcəklər. Qərəzsiz elmi araşdırılara əsaslanaraq, qəti surotdə deyə bilerik ki, İrəvan xanlığı da daxil olmaqla, tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycan ərazisində heç vaxt ermənilər ayrıca bir dövlət təşkil etmemiş, nə də ermənilərin «Arsax» adlandırdıqları ərazidə (Dağlıq Qarabağda) ermənilər say çıxluğuna qətiyyən malik olmamışlar. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü həmişə qorunub saxlanılmışdır. Xalqımızın birliyi əsasında biz yenə də ərazi bütövlümüzü bərpa edəcəyik.

XVIII əsrin ortalarından Şuşanın ictimai, siyasi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklər olduğundan həmin dövrdə şəhərin ictimai həyatında baş vermiş mühüm hadisələri şərh edəcəyik. Dövrün ən başlıca hadisəsi Şuşanın Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevriləmisidir.

XVIII əsrin 40-ci illərində Nadir şah Zaqafqaziyanı ələ keçirib orada hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Şərqi qədim adətinə görə şaha tabe olan hər bir nüfuzlu ailə şaha xidmət üçün silah daşımaga qadir olan bir nəfəri verməli idi. Həmin qaydaya uyğun olaraq, Qarabağın köçəri tayfalarından Sarcalı Pənahəli bəy Cavanşir adlı şəxs Nadirin yanında xidmət edirdi. Şah ordusunda xidmət edən Pənahəli bəy bir çox qəhrə-

manlıqlar göstərmişdir. Eyni zamanda Pənahəli bəyin hərbi istedadını və şəxsi ığidliliklərini görən Nadir şah, onu ordulardan birinə sərkərdə təyin edir. Bu vaxt Pənahəli bəyin paxılığını çəkən saray əyanları Nadir şaha xəbər verirlər ki, guya Pənahəli bəy onu öldürüb İran taxtına yiyələnmək istəyir. Pənahəli bəy çox uzaqqorən şəxs idi. O başa düşürdü ki, bu yalan xəbərə görə Nadir xan onu bağışlamayacaq. Çünkü Nadir xan Pənahəli bəyin qardaşı Behbudəli bəyi elə buna bənzər sayıyə görə öldürmüştü. Ona görə də Pənahəli bəy onun yanında xidmət edən 6 nəfər qohumları ilə birlikdə Nadir xanın düşərgəsində qəçir. Onu axtarsalar da tapa bilmirlər. Yalnız 2 ay keçidkən sonra onun Qarabağda olması xəbərini eşitsələr də, 200 nəfərlik qoçaq atlı dəstəsi düzəldən Pənahəli bəyi möglub edə bilmədilər. Nadirin hücumları Pənahəli bəyin dəstəsinin möhkəmlənməsinə səbəb oldu. 1747-ci ildə Nadir xanın öz qohumları tərəfindən öldürülməsi xəbəri hər tərəfə yayıldı. 1748-ci ildə Pənahəli bəy öz yaxın adamları ilə birlikdə Qarabağa gedərək, Qarabağ xanlığının əsasını qoydu və özünü xan elan etdi (1748-1763). Xanlığın əhalisini Cavanşir, İyirmi dörd, Otuz iki, Kəbirli, Baharlı, Ziyadogullar tayfaları ilə təşkil edirdilər. Xanlıq Arazla Kür arasındaki ərazilər yerləşirdi. Xanlıq həmsərhəd olan ərazilər isə Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Cavad, Şamaxı idi.

Qarabağ xanlığını İran və qonşu xanlıqların hücumlarından qorumaq üçün Pənahəli xan 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirir. Qısa bir müddətdə Bayat qalası ətrafına möhkəm

məz. Biz yeni bir mərkəz – alınmaz qala – haqqında fikirləşməliyik.

Xanın bir neçə uzaqqorən adamları Qarabağın dağlıq hissəsini gəzib Şuşada dayanırlar. O zaman bura tamam məşəlik idi. Gələn adamlar bu yeri bəyənərək qayıdış xana xəbər verirlər. Pənahəli xan təcili olaraq Şuşaya gəlir və buranı gəzərək üç tərəfdən möhkəm sildirim qayalarla əhatə olunduğunu görür. Bu sildirim qayalar xanlığın müdafiəsi üçün çox əlverişli səngər olacaqdır. Ərazinin iqlimi də çox əlverişli idi. Lakin ərazinin şimal şərqi tərəfi 3-4 kilometr məsafədə açıqlıq olduğundan həmin hissənin hasara alınmasına ehtiyac vardı. Qalanın tikilməsi üçün yüksək dağların arasında Dəşaltı və Xələfli çaylarının yaratdığı dərin uçurumu olan yer seçildi. Şuşa, elə özü təbiətin yaratdığı təbii qala idi. Düşmən üçün əlçatmaz olan bu qala böyük strateji əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, hem də əraziyə yaxınlaşan bütün nəqliyyat yollarını nəzarət altında saxlamağa imkan verirdi. Beləliklə, 1750-ci ildə Qarabağın, gözəl Qarabağımızın ən səfali bir guşəsində, uca dağları qoynunda yeni bir qalanın bünövrəsi qoyuldu. Pənahəli xan Şuşa qalasının tikilməsi üçün Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərlərdən buraya məşhur sənətkarlar gətirdi. Qısa bir müddətdə dağlar qoynunda əzəmətli bir qala yüksəldi ki, əvvəlcə bu qalanı Pənahabad, sonra Qala, daha sonralar Şuşa qalası və ən nəhayət özünün əvvəlki adı ilə Şuşa adlandırıldı. Qalada yeni binalar, saray və məscid tikildi. Hündür bürclərə əhatə edildi. Şuşa qalasına 2 böyük və möhkəm qapı qoyulmuşdu. «İrəvan» və «Gəncə» adlanan bu qapılar axşamlar

olmamışdı. Sonralar şəhərin girəcəyində müdafiə divarları və qüllələrlə əhatə olunmuş hündür qala tikildi ki, həmin qalaya Pənahəli xanın ailəsi köçüb yaşayırırdı.

Pənahəli xanın qəsri ətrafında cərgə ilə məscid, bazar, sənətkar emalatxanaları yerləşirdi. Şuşaya gələn sənətkarlar şəhərin şərqində özlərinə məhəllələr yaratırdılar. Məsələn, dulusçular, papaqcılar və ya Saatlı, Seyidli və sair. Şuşa şəhərinin abadlaşması və inkişafını tədqiqatçı alımlorımız 3 mərhələyə böllürələr: Birinci mərhələni Pənahəli xan tərəfindən qalanın əsasının qoyulması, möhkəm müdafiə divarlarının, qərərlərin, Aşağı məhəllənin salınması dövrüdür (1751-1759). İkinci mərhələ isə Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan tərəfindən Şuşanın şərq hissəsində «Yuxarı məhəllə» adlanan 8 məhəllənin, ümumilikdə isə 17 məhəllənin yaradılması dövrüdür (1759-1805-ci illər). Üçüncü mərhələ isə 1805-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir ki, bu vaxt Şuşanın qərbində 12 yeni məhəllə meydana gəlmişdi. Şuşanın hər bir məhəlləsi digərlərindən daş divarları ile fərqlənirdi. Şuşa qalasının möhkəmləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər də görülmüşdü. Belə ki, 1758-1760-ci illərdə qalanın müdafiəsini gücləndirən «Əskəran» və «Ağoğlan» qalaları tikildi.

Bəhs etdiyimiz dövrde Şuşada ticarət xüsusilə inkişaf etməyə başladı. Şuşa təcirləri Təbrizə, Tehrana, İstanbul, Isfahan, Moskvaya gedir və Şuşa sənətkarlarının istehsal etdiyi malları və ipək məhsullarını aparıb satırdılar. Qarabağ xanlığının əsasını qoyan, Şuşa şəhərinin iqtisadi və mədəni inkişafında böyük

ŞUŞANIN QƏDİM TARİXİ

hasar çekdirir, xəndəklər qazdırır, bazar, məscid və hamam tikdirir. Xan öz yaxın qohumlarını, əyanları galaya köçürür. Bütün bunlarla yanaşı, Ərdəbil və Təbrizdən bir çox sənətkarlar öz ailələri ilə Bayat qalasına gəlmişdi. Həmçinin ətraf kəndlərdən də buraya köçən sənətkarlar da var idi. Qarabağ xanlığının qüdrətinin artması qonşu xanlıqları və məlikləri narahat etməyə başladı. Erməni məlikləri Hacı Çələbi yazmışdır ki, əgər Pənahəli xanın nüfuzu bu cür artmaqdə davam edərsə, gələcəkdə onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır.

Qarabağ hakiminin möhkəmlənməsi istəməyən Hacı Çələbi, Şamaxı xanlığının və yerli erməni məliklərinin birləşmiş qüvvələri ilə Bayat qalasına hücum etdi. Bir aydan artıq müddətdə Bayat qalası məhəsirədə saxlanılsada, ələ keçirile bilmədi. Möglub olan Hacı Çələbi yazırkı ki, bu vaxta qədər Pənah xan sikkə vurulmayı adı gümüşə bənzəyirdi. Biz isə ona (gümüşə) sikkə vurduq və geri qayıtdıq.

Qonşu xanlıqların və yerli erməni məliklərinin hücumlarını nəzərə alan Pənahəli xan yeni qala tikmək fikrinə düşdü. Bu isə Bayat qalasından strateji cəhətdən möhkəm olan «Şahbulagı» adı ilə tanınan Tərnəgül qalası idi (Ağdam yaxınlığında). 1751-ci ilin əvvəllerində Pənahəli xan Qarabağ xanlığının mərkəzini Şahbulagı köçürür. Lakin bu vaxt erməni məliklərinin birləşmiş qüvvələri xanlıqa qarşı müharibəyə başlayır. Pənahəli xan onlar üzərində qələbə çalsada, gələcəkdə İran tərəfindən hücum olacağını nəzərə alaraq, xanlığın mərkəzini daha etibarlı yerə köçürməyi qərara alır. Ona görə də Pənahəli xan öz yaxın adamlarının iştirakı ilə müşavirə keçirir. O bildirir ki, biz tezliklə İran tərəfdən hücumda məruz qalacayıq. Ona görə də İran qoşunlarının hücumu vaxtı Şahbulag bizim üçün etibarlı bir dayaq ola bil-

bağlanır, şəhərlər açılırı və həmişə nəzarətdə saxlanılsırdı. Pənahəli xan Qarabağın Seyidli, Köçərli, Saatlı, Mardinli, Qurdalar və başqa kəndlərin əhalisinin bir hissəsinin Şuşa qalasına əttirdi. Eyni zamanda Gürcüstəndən və qonşu xanlıqlardan Pusan, Qaracarlı, Cinli, Dəmirçi, Həsənli, Qızıl Hacılı, Səfi-Kurd, Boy-Əhmədli, Kəngərli və başqa tayfalar da köçüb Pənahəli xanın yanına, Qalaya gəldilər. Yeni iqamətgah olan Şuşa tezliklə Qarabağ xanlığının həm siyasi, həm də iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevirərək, Şimali Azərbaycanın iri ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri oldu. Əlverişli mövqeyi olan, vacib iqtisadi karvan ticarəti yollarını strateji nəzarətdə saxlayan Şuşada tezliklə yaşayış və sənətkarlıq məhəllələri salındı. Pənahəli xan Şuşada «Pənahabad» adlanan 15 qəpiklik gümüş pul da kəsdirdi.

Şuşa qalasının əsası qoyulduğandan 1 il sonra İranlı Məhəmmədhəson xan Qacar zəngin diyar olan Qarabağ üzərinə hücum etdi. Şuşanın 30 verstliyində, Xatin arxi adlanan yerdə baş veren döyüsdə iranlılar möglub oldular. Bu döyüsdə Pənahəli xan qənimət kimi İran tərəfdən 2 top ələ keçirdi. Hansı ki, həmin topalar gələcək bir çox döyüslərdə Şuşalılar müdafiə üçün kömək edəcəkdi.

Pənahəli xanın dövründə Şuşa şəhəri xeyli möhkəmlənmiş və böyümüşdü. Şuşanın Gəncə yolu tərəfindən irəliyə çıxmış Zəhimli Qala bacası və qülləsi olan hündür Daş divarları mühafizə edir. Şəhərin içərisində ictimai, ticarət və təsərrüfat tikililəri daha çox diqqəti cəlb edirdi ki, bunların içərisində Pənahəli xanın öz yaxın adamları ilə birlikdə yaşıdı möhkəm və dördbucaqlı tikilmiş qəsri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Şuşanın qüdrətini artırın başqa amillərlə yaşı, onun təbii alın-maz qala olmasıdır. Şimal, Şərqi və Qərbdən dərin uçurum dərələrlə əhatə olunmuş və həmin hissələrdə müdafiə divarları tikmək lazımlıydı. Sonralar şəhərin girəcəyində müdafiə divarları və qüllələrlə əhatə olunmuş hündür qala tikildi ki, həmin qalaya Pənahəli xanın ailəsi köçüb yaşayırırdı.

(Davamı var)